

Bevezetés a nyelvészetbe

Tartalom

- [1. A nyelvi kommunikáció és a jelhasználat](#)
- [2. A nyelv mint jelrendszer; a nyelv kettős tagolása](#)
- [3. Nyelv és beszéd, a nyelv leírása, szinkrónia és diakrónia, a grammatikai rendszer szintjei](#)
- [4. A nyelvészet területei](#)
- [5. Felhasznált és ajánlott irodalom](#)

1. A nyelvi kommunikáció és a jelhasználat

Közhely, hogy a nyelvészet az emberi nyelvvel foglalkozó tudományág, s a nyelv közkeletű definíciója sem sokkal informatívabb: a nyelv a kommunikáció eszköze. S a kérdéssor tovább kigyóztatható: mi a kommunikáció? Információátadás jelek segítségével stb. De itt meg is állhatunk, hogy megfigyeljük, hogyan történik a kommunikáció.

Amikor valaki gondol, észlel, megfigyel vagy érez valamit, akkor ennek eredménye kizárólag az ő saját agyában, pszichikumában, belső ismeretrendszerében reprezentálódik, tárolódik. A belső tudásokról, érzésekről a külvilág mindaddig nem szereshet tudomást, amíg az ember nem **közl**i azokat. Ahhoz, hogy közölni tudja, át tudja adni, az embernek valamilyen érzékelhető (tehát érzékszervekkel felfogható) formájúra kell hoznia a közlendőjét: a gondolat, az érzés ekkor válik a kívülállók számára fogadható információvá. Ha nekem örömet okoz egy virág illata, akkor erről mások csak akkor szereshetnek tudomást, ha közlöm velük: elmosolyodom, miközben megszagolom a virágot (vizuális információ), vagy azt mondom, „*Milyen jó illata van*” (nyelvi információ). Ez a tevékenység a jelhasználat. A **jel** tehát **egy érzékelhető dolog és egy közlendő információ összekapcsolódása**. Nevezük az érzékelhető dolgot **jelölő**nek, a közlendő információt pedig **jelölt**nek. A jel tehát egy jelölő és egy jelölt kapcsolata. A jelölő utal a jelöltre, például a mosoly vagy a kimondott mondat a virág illatára. A jeleket aszerint lehet csoportosítani, hogy egy jelölő hogyan utal egy jelöltre, vagyis milyen kapcsolat van egy jelölő és egy jelölt között. Vannak:

(a) **ikonikus jelek**: ebben az esetben a jelölő és a jelölt között **hasonlóság** van. Gondoljunk például az ősemberek barlangrajzaira, ahol a falra rajzolt színes vonalak (jelölő) a rettegett vagy éppen elejteni kívánt állatot (jelölt) idézi fel. Vagy az „éles útkanyarulat jobbra” KRESZ-táblát, amelyen a nyíl úgy idézi fel az út haladási irányát, hogy hasonlít arra: mindkettő jobbra fordul.

(b) **indexikus jelek**: a jelölő és a jelölt között ok-okozati kapcsolat van. A teáskannából felszálló gőz annak a jele, hogy a víz forr: víz forrása okozza a gőzölgés jelenségét.

(c) **szimbolikus jelek**: a jelölő és a jelölt között nincs sem hasonlóság, sem ok-okozati kapcsolat, hanem önkényes, megállapodáson alapuló kapcsolat van közöttük. Például valaki

szemléltetve akar elmagyarázni egy útvonalat, és ezt mondja: „Ez a radír a mi házunk, az a kulcs pedig a templom.” Nyilvánvaló, hogy a radír sem nem hasonlít egy lakóházra, sem nem okozója annak. Valójában semmilyen kapcsolatban nem állnak. Attól válik (átmenetileg) jellé, hogy a beszélgető felek megállapodnak abban, hogy az útvonal-bemutató idejére a radír fogja felidézni a házat. Vegyünk néhány példát:

(1) a füst a tűz *jele*;

(2) ha a templom előtt valaki megérinti a homlokát, mellét, vállait, az *annak a jele, hogy ő katolikus vallású*;

(3) a piros körben fehér, vízszintes, csík alakú KRESZ-tábla *annak a jele, hogy nem szabad behajtani*;

(4) ha az utcán egy ember tántorogva megy, az *annak a jele, hogy az ember részeg*;

(5) ha az operaházi bemutatón egy lány kopott, szakadt farmerban jelenik meg, az *annak a jele, hogy nem érdeklik a formások, vagy annak, hogy el akar különülni a közönség elegánsan felöltözött tagjaitól*.

Mitől jelek ezek jelenségek? Attól, hogy egy jelenségből, mozgásokból, egy ábrából, egy öltözékből következtettünk valamire: nem önmaga volt az információ, hanem az, hogy felidézett valami rajta kívül álló dolgot. Minden jel közös, lényegi tulajdonsága, hogy valami **önmagától különböző dologra utal**.

De vajon azonos természetűek-e ezek a jelek? Nem. (1)-ben és (4)-ben az érzékelt dolog (a jelölő) és a közvetített információ (a jelölt) között **természetes összefüggés**, oksági kapcsolat van. Ha az egyik fennáll, a másik is mindig bekövetkezik: ha tűz keletkezik, mindig lesz füst is, és minden részeg tántorog, ha eleget ivott. Ezek természeti szabályosságok, törvényszerűségek, amelyekre az jellemző, hogy azonos feltételek esetén mindig ugyanúgy következnek be. (2)-ben, (3)-ban és (5)-ben azonban másképp van. (2) esetében mondhatjuk, hogy valaki azért mozog úgy, mert katolikus, de a katolikusság nyilvánvalóan nem ugyanúgy okozza a mozdulatot, mint ahogyan a részegség. Ugyanis minden részeg tántorog, de nem minden katolikus vet keresztet. Ugyanis sem a katolikus vallás, sem a keresztvetés nem természeti jelenség (sem a KRESZ-tábla, sem az öltözködés). Ezek **társadalmi jelenségek**: az érzékelt dolog és a közvetített információ közötti kapcsolat nem természeti szabályosságon, hanem valamilyen meg egyezésen, **konvención** alapul.

A jelek még egy szempontból csoportosíthatók: a természetes kapcsolaton alapuló jeleknél biztos, hogy a jel megjelenése nem valamilyen **szándék** következménye (hiszen a tűz nem azért füstöl, mert füstölni akar), a konvención alapuló jelek viszont alapulhatnak közlési szándékon. De nem mindig alapulnak. Emlékezzünk vissza az operaházi bemutatón kopott farmerban megjelenő lányra. Az ő öltözete, jelhasználata közlési szándékon alapult: a lány azt kívánta közölni, hogy ő nem tartozik a megjelentek közé. Ha megpillantunk egy asszonyt Budapest belvárosában népviseletben sétálni, akkor egyet biztosan tudunk: az illető nem budapesti lakos. A népviselet a lakhelyére vonatkozó információ, tehát jel. De míg a lány az Operában közlési szándékkal öltötte magára farmerját, addig a népviseletben megjelenő asszony öltözetével nem közölni akart valamit, tehát nem jelet akart adni, hanem egyszerűen azért vette fel azokat a ruhadarabokat, mert neki ezek a ruhái. Otthon, a falujában ezeket szokta felvenni, amikor kimegy az utcára. A népviselet Budapesten azért több mint ruha (azért jel), mert Budapesten nem ilyen ruhadarabokat szoktak viselni. Bármilyen, ami eltér a megszokottól (pl. öltözés,

viselkedési sajátosság) jellé válhat: a nem odatartozás jelévé. Az, hogy mi „megszokott”, viszonylagos: ami az egyik helyen megszokott, az a másik helyen furcsa. Pusztán attól, hogy valami eltér az ott szokásostól, jellé válhat, például Európában a rizs pálcikával evése a „nem európai” jelévé. Ha elszakadunk eredeti közösségünkötől, de ugyanúgy viselkedünk, mint ott, önkéntelenül kinyilvánítjuk másságunkat az új közösség számára. Tudtukon kívül jeleket adunk, amelyekből az új közösség tagjai érzik, hogy nem közülük valók vagyunk.

Ezek a jelek annyiban hasonlítanak a természetes kapcsolatokon alapuló jelekhez, hogy nem szándékosak. Nevezzük a nem természeti kapcsolaton (hanem konvención) alapuló, de szándéktalan jeleket **szimptomáknak**. De vajon a szándékos, konvencionális jelek esetében honnan tudjuk, hogy szándékos jeladással állunk szemben, vagyis hogyan lehet felismerni a közlési szándékot? Hiszen a szándék (akárcsak a gondolat, érzés stb.) nem észlelhető: nem látható, nem hallható. A szándékos jelek felismerésének alapja az, hogy megtanuljuk, hogy léteznek ilyen jelek. A szándékos jeladásnál a jelölő és a jelölt kapcsolatát jelkapcsolatként tanuljuk meg, míg a szimptomáknál nem: nem azt tanuljuk meg, hogy a füst a tűz jele, hanem hogy a tűz füstöl. Azt, hogy valami szándékos jel, magunktól nem ismerjük fel. Arra van szükség, hogy anyanyelvünkön megmondják nekünk, méghozzá abban a formában, hogy „ez és ez ennek a jele”, például „*A fehér galamb a béke jele*”. Tehát azt, hogy mire utal egy szándékos jel, nyelvíleg kell megfogalmazni. Mivel ezt nyelv nélkül nem tudnánk kitalálni, megfejteni, ezért **másodlagos jeleknek** tekintjük a szándékos jeleket.

A nyelv maga is jelek útján biztosítja az információátadást. A jelekre vonatkozó, imént megismert szempontok alapján hogyan jellemezhetjük a nyelvi jeleket? Természetes összefüggésben alapulnak vagy konvencionálisak? Szimptomák vagy szándékos jelek? Elsődleges vagy másodlagos jelek?

A nyelvi jelek biztos, hogy **konvencionálisak**. Hiszen ha az „asztal” szó és a bútordarab között természetes összefüggés lenne, akkor ezt a bútordarabot minden nyelven csakis így lehetne megnevezni. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy minden nyelvben van egy egészen kis számú szóképzlet, amely hasonlóságon alapul: ezek a hangutánzó és hangulatfestő szavak.)

A nyelvi jelek **szándékos** jelek. Gondoljunk arra, hogy ha az utcán odalép hozzánk valaki és egy általunk nem ismert nyelven szól hozzánk, még ha semmit nem értünk, akkor is tudjuk, hogy közölni akarnak velünk valamit. Vagyis, ha más nem is, de a közlési szándék világos.

Végül nézzük az utolsó osztályozási szempontot. Maguk a nyelvi jelek vajon másodlagosak-e valamilyen más nyelvhez képest? Valamilyen más nyelvre épülnek-e? Nyilvánvalóan nem, hiszen ha egy nyelv valamilyen más nyelvre épülne, akkor a kisgyermeknek már tudnia kellene egy előzetes „segítő” nyelvet ahhoz, hogy az anyanyelvét elsajátíthassa, amelyen megmagyaráznák neki azt, hogy anyanyelve jelei mire utalnak. Ez pedig nem így van: a kisgyermeket saját anyanyelvén tájékoztatják anyanyelve jeleiről.

Végül ismerkedjünk meg azokkal a tényezőkkel, amelyek szerepet játszanak a kommunikációban. Minden kommunikációs helyzetben van egy **közlő**, aki az információ forrása. Ő az, aki jel formájában közöl egy információt. Akivel közli, az a **címzett**, aki fogadja a jellé formált **üzenetet**. Annak, hogy ezt megtehessek, az az elsődleges feltétele, hogy mind a közlő, mind a címzett azonos ismerettel rendelkezzen arról, hogy mire utal az átadott, illetőleg fogadott jel. Vagyis: ismerjék a közös **kódot**. A jel, amely valamelyik érzékszervünk számára felfogható, valamilyen közegben, **csatornában** halad a közlőtől a címzett felé. A hangos jeleket a levegő vagy a telefonvonal továbbítja, az írott jeleket például a papír. Előfordul, hogy a csatornában a

jelen kívül a jellel azonos módon észlelhető tényező jelenik meg, amely zavarja a jel észlelését. Ez a **zaj**. Például recseg a telefonvonal, és ettől nem hallunk meg egy szót, vagy tintafolt kerül a papírra, és az üzenet egy része olvashatatlaná válik. A közölt információ a körülöttünk lévő **világ** dolgairól, eseményeiről szól. Ennek egy speciális esete a következő. Ha azt a mondatot mondjuk, hogy *Budapest Magyarország fővárosa*, akkor olyan információ hangzott el, amely a körülöttünk lévő világ egy részéről szól, egy városról. De miről szól az a mondat, hogy *Budapest három szótagból áll?* Szintén a városról? Természetesen nem, hanem a város nevééről, tehát egy nyelvi jelről. Amikor nyelvi jelekről beszélünk, fogalmazzunk meg közléseket, akkor **metanyelvi közléseket** adunk.

2. A nyelv mint jelrendszer; a nyelv kettős tagolása

A nyelvi jelek rendszert alkotnak. Ez azt jelenti, hogy egy nyelv jelei kölcsönhatásban állnak egymással: az, hogy beszéd közben hogyan alkalmazzuk az egyiket, nem független attól, hogy hogyan alkalmazzuk a másikat. Gondoljunk csak például arra, hogy a magyarban ha a mondat alanya többes számú, akkor a mondat állítmánya is többes számú. A nyelvi jelek egymástól való függése kicsit hasonlít a játékok elemeinek, például a társasjátékok figuráinak kölcsönös függésére. Egy figuráról akkor tudjuk, hogy milyen irányban és mekkorát léphet, ha tudjuk, hogy melyik játék része. A játékot pedig a figurák viselkedését meghatározó játékszabályok azonosítják. A játékszabályok mondják meg, hogy melyik figurával milyen lépést lehet tenni, és ez milyen hatással van a többi figurára. Például a „halma” nevű türelemjátékban ha az egyik figura át tudja lépni az ellenfél figuráját, akkor az utóbbi figura kiesik a játékból. Hasonlóan a sakkban, ha az egyik figura ugyanabba a mezőbe tud lépni, amelyikben az ellenfél figurája áll, akkor az utóbbi figura kiesik a játékból. A játék is rendszer. Minden rendszernek vannak **elemei és szabályai**. A sakkjáték elemei a sakkfigurák, szabályai pedig azok a játékszabályok, amelyek azt határozzák meg, hogy melyik figura hova léphet, ez milyen hatással lesz a többi figurára, s hogy mi a játék célja.

Bizonyítsuk most korábbi állításunkat, vagyis azt, hogy a nyelvi jelek rendszert alkotnak, másképp fogalmazva, hogy a nyelv rendszer! Ha a nyelv rendszer, akkor vannak elemei és szabályai. Nevezzük a nyelv elemeit a korábban már megismert terminussal nyelvi jeleknek. A nyelv szabályai pedig azok a szabályok, amelyek meghatározzák, hogy az egyes nyelvi jelek hogyan függenek egymástól, vagyis az egyiknek a használata hogyan befolyásolja a másinak a használatát. Hogyan tudnánk megállapítani, mik lehetnek nyelvi jelek, vagyis egy nyelv elemei? Figyeljük csak meg, a kérdés nem is olyan egyszerű! Egy elemet akkor azonosítottunk sikeresen, ha egyértelműen elhatároltuk mindattól, ami körülveszi, ami nem ő, vagyis minden más elemtől. Az elemek kérdése számos rendszer esetében fel sem merül. Például egy sakkfigurát még az is el tud különíteni a többi figurától meg a saktáblától, aki nem tud sakkozni. Az állatvilág elemeiről, az állatokról (még az ismeretlenekről is) ugyancsak „lehet tudni”, hogy meddig tart az egyik állat, és hol kezdődik a szorosan mellette álló másik állat vagy éppen a közvetlen közelében lévő növény. A beszédben azonban ez nem ilyen kézenfekvő. Ha valaki anyanyelvén hallgat egy beszélgetést, akkor képes arra, hogy a hangeffektusok folyamában nyelvi jelekként (fizikai tulajdonsággal rendelkező dologként, amely önmagán kívüli dologra

utal) elkülönítsen és azonosítson hosszabb-rövidebb részleteket, amelyek akár megszakítás nélkül következnek egymás után. Vegyük például a magyarban ezt a hangsort: *hatalmasok*. Elvágatom-e ezt a sort a *ha* után, s tekinthetem-e a *talmasok*-at is egységnek? Nem. Azért nem, mert a *talmasok* nem utal a magyarban semmire. Lehetséges felosztások például: (1) *hat+alma+sok* (2) *hatalmas+ok*. Azt, hogy (1) és (2) esetében valóban elemekre, nyelvi jelekre osztottuk a hangsort, a következőképp bizonyíthatjuk. Keressünk olyan további hangsorokat, amelyekben a + jelek előtt és mögött álló részek ugyanebben a formában előfordulnak, és el is különíthetők, tehát utalnak valamire. Például (1') *hat+körte+kevés; négy+alma+férges; ez+elég+sok*; (2') *hatalmas+erő; jelentéktelen+ok*; (2'') *hatalmas+ság; barát+ok*. (1)-ben és (1')-ben ugyanazok a hangszakaszok esnek egybe, s ugyanarra is utalnak. A (2'-2'') hangsorokból viszont az derül ki, hogy az *ok* két eltérő dologra is utalhat (főnév, illetőleg többes szám jel), tehát itt két, eltérő nyelvi jellel találkoztunk.

Próbáljunk meg azonban egy általunk nem ismert nyelven szóló beszélgetésben a fentihez hasonló részekre osztást végezni. Kevésbé fog sikerülni. Méghozzá azért, mert a nyelvi jelek fizikai közege a hang, amelynek kiterjedése egyetlen dimenzióban, az időben észlelhető. A nyelvi jelek lineáris természetűek, vagyis időben egymás után jelennek meg. A vizuális jelektől eltérően a hang esetében nincsenek a tér több irányából egyidejűleg észlelhető kiterjedések, amelyeknek együttese egy ismeretlen elemet is elégségesen elhatárol a környezetétől.

Mindezek alapján annyit már bizonyosra vehetünk, hogy a nyelvi rendszer elemei a nyelvi jelek, amelyeket a hangsornak „értelmes” (tehát valamire utaló) részekre osztásával, tagolásával azonosíthatunk. A (2'-2'') példasorban pedig azt is tapasztalhatjuk, hogy ezek az elemek nem teljesen azonos természetűek: az *ok* nyelvi jel utalhat egy fogalomra, illetőleg egy többséget kifejező viszonyra. Nézzük meg most, hányféle nyelvi jel típust tudunk azonosítani. Vegyük a következő magyar mondatot: *Ráborítottam a főnökökre az asztalt*. Tagoljuk olyan elemekre, amelyekről biztosan tudjuk, hogy mire utalnak: *rá+borít+ott+am+a+főnök+öm+re+az+asztal+t*. Ezeknek az elemeknek mint nyelvi jeleknek az a közös tulajdonságuk, hogy van fizikai megjelenési formájuk és utalnak a világban valamire. (Röviden és kissé pontatlanul ezt úgy is szokták mondani, hogy „van alakjuk és jelentésük”). Nevezzük ezeket az elemeket a nyelvnek **morfémáknak**. Vajon e mondat minden morfémája hasonló szabályok alapján jelenhet-e meg a mondatban, illetőleg azonos természetű dolgokat idéznek-e fel, vagy találunk eltéréseket? Próbáljuk meg a fenti mondatban + jelek közötti tagolási egységeket két vagy három csoportra osztani:

(A)	(B)
<i>borít</i>	<i>-ott</i>
<i>főnök</i>	<i>-am</i>
<i>asztal</i>	<i>-öm</i>
	<i>-re</i>
	<i>-t</i>
	<i>rá-</i>
	<i>a</i>
	<i>az</i>

Vegyük sorra, miben térnek el (A) és (B) oszlop tagjai!

Ami a mondatbeli megjelenésüket illeti, az (A) oszlop tagjai megjelenhetnek **külön szakként**, önmagukban betölthetnek **mondatrészi szerepet** (alanyként, jelzőként, állítmányként), illetőleg **mondatot** is alkothatnak (pl. kérdésre való válaszként), (B) oszlop tagjai nem. (B) oszlop tagjai kizárólag (A) oszlop tagjaival kapcsolódva tölthetik be a fent említett szerepeket. Az oszlopokba nem sorolt morfémaakra ez nem teljes egészében igaz. Igaz, hogy önálló egységek (hiszen a névelő és a főnév közé beilleszthető még egy önálló szó, pl. *a gonosz főnökökre*, illetőleg az igekötő elválhat az igétől, pl. *borítottam rá*), ám a *rá-* – szemben az *a*, az névelőkkel – még ha meg is jelenhet önállóan (pl. *Ráborítottad a főnöködre az asztalt? Rá.*), mondatrészi szerepet már nem tölthet be.

Most pedig nézzük, milyen természetű dolgokra utalnak (A) és (B) oszlop tagjai! (A) oszlop tagjai személyekre, tárgyakra, hely- és idődimenziókra, cselekvésekre, tulajdonságokra mint **önálló egységekre, fogalmakra** utalnak, (B) oszlop tagjai pedig személyek, tárgyak, hely- és idődimenziók, cselekvések, tulajdonságok közötti **viszonyokra**. Például az *-ott-* morféma azt fejezi ki, hogy a cselekvés a beszéd idejéhez képest korábban történt, az *-am* morféma pedig a cselekvés és a cselekvést végző személy közötti viszonyra utal; a *-re* morféma az asztal és a főnök egymáshoz viszonyított elhelyezkedésére, illetőleg haladási irányára utal, az *-öm* morféma pedig a beszélő és a főnöke közötti birtokviszonyt fejezi ki. Az oszlopba nem sorolt elemek mindegyike a (B)-re jellemző tulajdonságokkal rendelkezik.

Nevezzük „alakjuk és jelentésük” összevetése alapján az (A) oszlopban felsorolt morfémaikat **szabad morféma**knak, a (B)-ben felsoroltakat pedig **kötött morféma**knak. Az oszlopokba nem sorolt elemeket (névelők, névutók, igekötők) – amelyek több szempontból a kötött morfémaéhoz hasonlóan viselkednek – vagy szintén kötött morfémaknak, vagy **fél szabad morféma**knak szokás nevezni. Ez utóbbi elnevezés arra utal, hogy ezeknek az elemeknek vannak a szabad morfémakéval megegyező tulajdonságai.

A morféma nem a legkisebb tagolási egységei a nyelvi rendszernek. Próbáljuk példamondatunk morfémaikat a lehető legkisebb elemekre bontani! *r, á, b, o, r, í, t* stb. Ezek az elemek (nevezzük őket a bővebb kifejtésig **fonéma**knak) bizonyos mértékben eltérnek a morfémaiktól. Rendelkeznek ugyan fizikai megjelenési formával, de nem utalnak semmire, „nincs jelentésük”. Sőt: a fonéma, noha a morfémaéhoz hasonlóan elemei, tagolási egységei a nyelvnek, valójában nem is nyelvi jelek. Hiszen a nyelvi jel, mint korábban említettük, egy észlelhető dolognak és annak a rajta kívül álló másik dolognak a kapcsolata, amelyet felidéz. Az a két szó, hogy *kép* és *tép* mindössze egyetlen elembe térnek el egymástól. Ettől az eltéréstől a két morféma is különbözik egymástól. Ezért azt mondjuk, hogy a fonémaknak ugyan nincs saját jelentésük, de van jel-, illetőleg jelmegkülönböztető szerepük. Igaz ez? Van-e jelentése annak, hogy *m* vagy *k* vagy *d*? Nincs. És annak, hogy *ő* vagy *a* vagy *s*? Az *ő* egyes szám harmadik személyű személyes névmás, az *a* határozott névelő, az *s* az *és* kötőszó rövid alakja. De figyeljük csak meg! Jelent-e valamit a *töm* és a *tök* szavakban a *m* és a *k*? Vagy a *vád* és a *vám* szavakban a *d* és a *m*? Természetesen nem. És mi a helyzet a következő szópárokkal: *olvasom–olvasok*; *látod–látom*? Az első esetben a *m* és a *k* különbsége az igealakon azt fejezi ki, hogy az igehez határozott, illetőleg határozatlan tárgy tartozik, a *d* és a *m* különbsége pedig a második esetben pedig azt, hogy a cselekvő egyes szám második, illetőleg első személyű. Tehát van jelentésük. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy ezeken az igealakokon a *m* és a *k*, illetőleg a *d* és a *m* igei személyragok, tehát morféma, méghozzá egyetlen fonémából álló morféma. A következő párbeszédben

olyan mondatokkal fogunk találkozni, amelyek egyetlen morfémából állnak, azok pedig egyetlen fonémából.

- *Ki ette meg a tortát?*
- *Ő!*
- *Ő?*

Összefoglalva az eddigieket: a hangsorok kisebb-nagyobb részletekre bonthatók, ezek a nyelvi rendszer elemei, tagolási egységei. Az alakkal és jelentéssel rendelkező egységek a morfémák, a pusztán megkülönböztető szerepű elemek pedig a fonémák.

Ám egy rendszer nemcsak elemeket tartalmaz, hanem szabályokat is, amelyek meghatározzák, hogy az elemek milyen viszonyokba kerülhetnek egymással. A nyelvi rendszer szabályai azt határozzák meg, hogy az egyes fonémák hogyan kapcsolódhatnak össze morfémákká, illetőleg az egyes morfémák még nagyobb egységekké: szóalakokká, mondatokká. Egyfelől a nyelvi elemek a beszédben egymás után következnek, tehát lineárisan kapcsolódnak össze (ez zárja ki azt, hogy két elemet egyszerre ejtsünk ki). A lineárisan egymáshoz kapcsolódó elemek viszonyát **szintagmatikus viszony**nak nevezzük. Szintagmatikus viszonyban van egymással *A dühös Pista bevágta az ajtót* mondatban a *dühös Pista* részlet, illetőleg a *Pista bevágta*, valamint a *bevágta az ajtót* részlet. Az egymással szintagmatikus viszonyban álló egységeket **szintagmának** nevezzük.

Másfelől azok a morfémák, amelyekben jelentés tekintetében van valami közös, összekapcsolódnak egymással és csoportokat alkotnak. Például a *tanulás* szó egy sor más szót juttat eszünkbe: *tanít*, *tanul*, *tanítvány*, *tanító*, illetőleg *írás*, *vizsgázás*, *olvasás*, *alvás*. Ezek a viszonyok, amelyeket **paradigmatikus** vagy **asszociatív** viszonyoknak nevezünk, láthatóan egészen mások, mint a szintagmatikusak. Vegyük a következő mondatot: *János+megivott+egy+pohár+sört*. Itt a *János* és a *megivott*, illetőleg a *megivott* és az *egy pohár sört* egységek között szintagmatikus viszony van. De ha a mondatban a *János* helyére azt tesszük, hogy *a fiú* (vagy a *sört* helyére azt, hogy *bort*, akkor a *János* és *a fiú* (illetőleg a *sör* és a *bor*) között asszociatív viszony van. Azokat a szabályokat, amelyek meghatározzák, hogy például egy mondat lineáris elrendezésében az elemek hogyan következhetnek egymás után, **szintagmatikus szabályoknak** nevezzük. Azokat a szabályokat, amelyek azt határozzák meg, hogy például egy mondat lineáris elrendezésében lévő egyes pozíciókat milyen elemek foglalhatják el, **asszociatív vagy paradigmikus szabályoknak** nevezzük. Például a mondatrészek összekapcsolódási szabályai szintagmatikus szabályok. Szintagmatikus szabály például az, hogy a magyarban az alanyt és az állítmányt számban és személyben egyeztetjük, illetőleg az, hogy a tárgy határozottságát jelöljük az igén, valamint az, hogy a tárgyat *-t* kötött morfémával jelöljük (kutyát), az alanyt pedig nem jelöljük semmilyen kötött morfémával. Ezzel szemben paradigmikus szabályok határozzák meg azt, hogy az alany helyét betöltheti tulajdonnév (*János megérkezett*), közös főnév (*A ház felépült*), személyes névmás (*Mi is itt vagyunk*), az állítmányét pedig ige (*alszik*), ige és névszó ([*Péter*] *álmos volt*, [*Kati*] *orvos lett*), illetőleg pusztán névszó ([*Péter*] *katona*).

szintagmatikus viszonyok				
p	János	megivott	négy pohár	bort.
a	A fiú	ledöntött	egy korsó	sört.
r	Ő	elkortyolt	néhány	koktélt.
a	Mindenki	szereti	a	tekilát.
d	Én	kitöltöm	azokat a	vodkákat.
i	Két úr	kitöltött	egy csomó	papírt.
g	Az elnök	aláírta	az utolsó	iratát.
m	Molnár úr	katona volt.		
a	A rokonaim	orvosok.		
t	Te	ki vagy?		
i		Kik vagytok?		
k	...	...	...	...
u				
s				

3. Nyelv és beszéd, a nyelv leírása, szinkrónia és diakrónia, a grammatikai rendszer szintjei

Az, hogy egy elem egy rendszer része, azt is jelenti, hogy az elem az őt tartalmazó rendszerben értelmezhető: a rendszer többi elemével összefüggésben kapja meg értékét, feladatát – olykor akár fizikai tulajdonságaitól függetlenül is. Vegyünk egy egyszerű példát. Egy sakkkészlet elemei, a figurák, két módon különböztethetők meg egymástól. Egyfelől minden figurának (vagy figuratípusnak) van közismert, minden más sakkfiguráétól eltérő formája, másfelől pedig van meghatározott szerepe a játékban. Ha elvész egy bástya a készletből, akkor megtehetjük, hogy a helyére állítunk egy kék kockát, és kijelentjük: mostantól kezdve ez lesz a (hiányzó) bástya. A kék kocka – amely a sakkjáték rendszerén kívül semmiféle bástyatulajdonsággal nem rendelkezik – ettől kezdve bástya szerepet tölt be, annak minden játékbeli jogosultságával és feladatával felruházva. Ha ugyanezt a kék kockát a *Ki nevet a végén?* társasjáték egyik elveszett figurája helyett állítjuk be, akkor annak a szerepét fogja betölteni. Ugyanaz a [lo:] hangsor a magyar nyelvben egy páratlan ujjú patás, sörényes állatra utal, míg a franciában egy hidrogénből és oxigénből álló, áttetsző folyadékra. Egy nyelvi jel tehát csak az őt tartalmazó nyelvi rendszeren belül értelmezhető, vagyis állapítható meg, hogy a világból mire utal, mit idéz fel.

De vajon egy nyelvi elem, ha különféle emberek használják, ugyanaz marad-e vagy mindig más? Hogyan ejti ki Ön a *ló* hangsort és hogyan valaki más? Mit idéz fel Önben ez a hangsor és mit más valakiben? Ha műszerekkel megvizsgáljuk, hogyan ejti ki ugyanazt a *ló* hangsort több, magyar anyanyelvű ember, soha nem kapunk minden tekintetben azonos akusztikai eredményt: az egyes emberek más-más hangerővel, képzési technikával ejtik ki. Mégis eltekinthetünk a kisebb-nagyon ejtési különbségektől, s mondhatjuk azt, hogy a *ló* hangsor

mégis mindig ugyanaz marad. Még hozzá abból a szempontból, hogy van valami, ami a *ló* hangsor minden ejtészváltozatában közös: az, hogy egy páratlan ujjú patás, sörényes állat képét idézi fel bennünk. Igaz-e ez az állítás? A *ló* hangsor hallatán az egyik ember egy kecses, fekete versenylóra gondol, a másik egy kidolgozott izomzatú, erőteljes, tarka igavonóra. Mégis, mind egyik felidézett képben van valami közös: az, amitől a *ló* *ló*, és nem szarvasmarha vagy zsiráf. Ez a ‘valami közös’ azok a tulajdonságok, amelyek minden lóra egyaránt jellemzők, azt mintegy meghatározzák, azonosítják. Ez az, amit a *ló* hangsor mindig mindenkiben felidéz, függetlenül attól, hogy éppen az adott helyzetben ténylegesen milyen lóról is van szó. Megállapíthatjuk tehát, hogy egy jelnek csak azok a (fizikai és felidéző) tulajdonságai vesznek részt igazán a jelalkotásban, amelyek az adott nyelvi rendszert használó beszélőközösség minden tagja számára alapvetően azonos módon adóttak. Összefoglalva: ahogyan egy nyelvi jel hangalakja állandónak, változatlanak tekinthető annak ellenére, hogy különféle emberek eltérő módokon ejtik ki, úgy az, hogy egy nyelvi jel mit idéz fel, független attól, hogy az adott pillanatban milyen tényleges tárgyra vonatkozik. Különbséget tehetünk tehát egyfelől a nyelvi jel mint valamely nyelv rendszerének az **eleme** (a minden anyanyelvi beszélő számára közös vonatkozások), illetőleg a nyelvi jelnek a különféle anyanyelvi beszélők által különféle helyzetekben való **alkalmazása** között. A közös vonatkozásokat (az elemek és a szabályok összességét) nyelvnek vagy nyelvi rendszernek nevezzük. A nyelvi rendszer használata, a nyelvi rendszer alkalmazásával gyakorolható tevékenység pedig az aktuális nyelvi közlés, a beszéd. (A nyelvtudomány egy jelentős, 20. századi tradíciójának megfelelően – Ferdinand de Saussure elkülönítése alapján – a „beszéd” műszót nagyon tág értelemben használjuk. Általánosan nemcsak a hangos beszélés artikulációs és akusztikai folyamatait értjük rajta, hanem mindazt a közlési folyamatot, amely a nyelv használatának valamely egyedi esete, mint például az írott közlés – de leggyakrabban természetesen maga a hangos közlés.)

A következő kérdés most már az, mivel foglalkozik a nyelvészet: a nyelvvel vagy a beszéddel? A nyelvészet is, mint minden tudomány a fizikától a közgazdaságtanig, a megfigyelhető jelenségek mögött rejlő összefüggéseket, szabályszerűségeket keresi. Ezek a szabályszerűségek megmagyarázzák, miért történik valami így vagy amúgy a megfigyelhető jelenségekben. A nyelvészet számára vizsgálható jelenségek a beszéd sajátosságai, pl. az, hogyan képezünk valamely hangot, vagy milyen ragot alkalmazunk valamilyen helyviszony kifejezésére. A megtalált összefüggések szabályokba foglalhatók. Ezek a nyelv szabályai, amelyeket akkor alkalmazunk, amikor valamilyen egyedi, aktuális közlést hajtunk végre, vagyis beszélünk. Fontos tudni, hogy a nyelv szabályai másmilyenek, mint a közlekedési vagy az illemszabályok. Míg az utóbbiak már létező viselkedésformákat szabályoznak (regulatív szabályok), addig a nyelv szabályai arra szolgálnak, hogy létrehozzák magát a beszédet (alkotó vagy konstitutív szabályok), vagyis nélkülük nincs nyelvi közlés, beszéd. Ennek megfelelően az „ennél a táblánál kötelező balra kanyarodni” KRESZ-szabály regulatív szabály, hiszen ettől a táblától függetlenül is létezik a balra kanyarodás tevékenysége. Nem attól vagyunk képesek a balra kanyarodás tevékenységét elvégezni, hogy engedelmességek ennek a szabálynak. A balra kanyarodás független, előzetesen már létező cselekvés, amelyet egy regulatív KRESZ-szabály szabályoz: előírja, hogy bizonyos helyzetekben megtegyük vagy éppen ne tegyünk meg ezt a mozdulatsort. Ezzel szemben például egy játéktevékenység nem létezik előzetesen, szabályok nélkül. Egy társasjáték éppen azért gyakorolható, hogy vannak a játékosok által ismert, illetőleg megfogalmazott szabályai, amelyek alapján megteszik például figuráikkal a lépéseket a sakkasztalon.

A nyelvnek is vannak ilyesfajta „játékszabályai”, amelyek alapján a nyelv elemeiből létrehoz-
zuk egyedi közleményeinket (akárcsak a játékszabályok alapján az aktuális lépéseinket), s ame-
lyeket a „játékban”, vagyis a beszéd általi kommunikációban részt vevő beszédpartnereknek
azonos módon ismerniük kell ahhoz, hogy az üzenetváltás eredményes legyen.

Tehát ahhoz, hogy egy konstitutív szabályrendszer alapján tevékenységet végezzünk,
mindenképpen ismernünk kell e szabályrendszert: a társasjáték szabályait, a nyelv szabályait.
A társasjáték szabályait elolvassuk a játék ismertetőjében vagy meghallgatjuk a játékban már
gyakorlott társainktól. Attól kezdve, hogy magunkévá tettük ezeket a szabályokat, mi magunk
is meg tudjuk fogalmazni őket, el tudjuk mondani egy gyakorlatlan játékosnak, miért nem lép-
het erre vagy arra a mezőre. A nyelv szabályai esetében ez kicsit másképp van. Biztosan tudjuk,
hogy minden ember ismer egy nyelvet, az anyanyelvét – ez az ember specifikuma, vagyis
enélkül nincs ember. Az anyanyelvét azonban senki nem úgy sajátítja el, mint egy társasjátékot,
vagyis nem a szabályok előzetes megtanulásával. Ráadásul egy beszélő nem is igazán tudja
megfogalmazni, mit miért éppen úgy mond az anyanyelvén. A nyelvészetnek éppen az az egyik
alapkérdése, hogy vajon miféle sajátos tudásfajta az ember anyanyelvtudása. Milyen tudás bir-
tokában van az ember, amelynek révén képes arra, hogy anyanyelvét használja?

Közvetlen, mindennapi tapasztalat, hogy az ember nem tud számot adni azokról a sza-
bályokról, amelyeket használ, vagyis nem tudja a játékszabályokhoz hasonló formában megfo-
galmazni őket. Próbáljuk ki. Állítsunk meg valakit az utcán, és kérdezzük meg, hogy a magyar-
ban milyen igék után állhat főnévi igenév vagy milyen igékhez járulhat visszaható igeképző –
a megkérdezett zavarba fog jönni. Ám ha arra kérjük, ítélje meg, lehet-e azt mondani, hogy
megírtam futni vagy *járákódtam egyet* – habozás nélkül megmondja, hogy nem. Azaz **minden
ember tud az anyanyelvén jól formált (= a szabályokat el nem vétő) közleményeket meg-
szerkeszteni, ezeket meg is érti, sőt képes kritikai tevékenységre is: el tudja különíteni az
elfogadható nyelvi alakulatokat az elfogadhatatlanoktól.** De nem tudja megfogalmazni azo-
kat a szabályokat, amelyek alapján minderre képes. Más szóval, minden ember ismeretrendsze-
rében ott van anyanyelve szabályrendszere, sőt alkalmazni is tudja azt, de ezeket a szabályokat
senki nem tudja elsorolni, megfogalmazni. Ezt úgy nevezzük, hogy **az anyanyelvi szabály-
rendszer implicit** (benne foglalt, ki nem fejtett).

A nyelvészet egyik feladata éppen az, hogy ezt a szabályrendszert kibontsa, kikövetkez-
tesse a beszédközleményekből, majd pedig leírja, megfogalmazza, vagyis explicitté (kifejtetté)
tegye. A nyelvész feladata valamelyest hasonló ahhoz, mint amikor egy sakkozni nem tudó
közösség egy tagja (nevezzük őt sakkfürkésznek) azt a feladatot kapja, hogy derítse ki és ma-
radéktalanul adjon számot a közösség többi tagjának arról (‘írja le’), hogyan kell sakkozni.
Vagyis tanítsa meg őket sakkozni. Ehhez a következő eszközt veheti igénybe. Figyelheti két
sakkozni tudó ember játékát és kérdéseket tehet fel nekik arra vonatkozóan, hogy egy adott
figurával egy adott játékhelyzetben lehet-e valamely mezőre lépni. Ahhoz, hogy feladatát tel-
jesíteni tudja, mindaddig figyelnie kell a két sakkozó játékát, amíg meg nem érti, melyik lépést
milyen szabály teszi lehetővé vagy éppen tiltja meg. Ha megértette, saját közössége nyelvén
meg kell tudnia fogalmazni a megismert játékszabályokat. E leírás alapján fognak tudni elke-
zdeni sakkozni a többiek. Mikor lehet azt mondani, hogy sakkfürkésznünk ismeri a sakkot? Imp-
licit módon akkor ismeri, amikor a tényleges játéktevékenységből kikövetkeztette mindazokat
a szabályokat, amelyek alapján ő maga is képes megfelelő lépéseket megtenni figuráival anél-
kül, hogy olyat lépne, amit a játék nem enged meg. Vagyis amikor maga is képes rá, hogy

elkezdjen sakkozni. Illetőleg, amikor biztosan meg tudja ítélni bármely játékos bármely lépéséről, hogy az megfelelt-e a sakk szabályainak. Explicit módon pedig akkor ismeri a sakkot, ha nemcsak alkalmazni tudja ezeket a szabályokat, hanem meg is tudja fogalmazni, érthetővé és követhetővé tudja tenni őket mások számára.

A nyelvész feladata abban tér el a sakkfűrkésztől, hogy a nyelvész – mint bármely emberi lény – maga is rendelkezik anyanyelve implicit ismeretével. Képes anyanyelvén hibátlan (jól formált) mondatokat fogalmazni, mások ilyen mondatait megérteni, és képes eldönteni bármely hallott mondatról, hogy az anyanyelve mondata-e, vagyis megfelel-e anyanyelve szabályainak. A nyelvész sajátos feladata az, hogy meg kell fogalmaznia, tehát **explicitté tennie a beszédtevékenység során alkalmazott implicit szabályokat**. Vegyünk egy példát. Minden magyar anyanyelvű ember azt mondaná, hogy (1) *Láttam két mátyásmadarat*, és nem azt, hogy (2) ☹*Láttam két mátyásmadarakat*. Ez utóbbi mondatról bármely magyar anyanyelvű ember azt nyilatkozta, hogy a mondat így nem jó. A nyelvész ilyen és ehhez hasonló mondatokból kikövetkezteti, hogy a magyar anyanyelvű beszélők azért használják és tartják jól formálnak az (1) mondatot, illetőleg azért nem használják és tartják rosszul formálnak a (2) mondatot, mert alkalmaznak (implicit módon ismernek) egy szabályt, amely az (1) mondatban tapasztalható jelenséget megengedi (játéknyelven szólva: „lehet ilyet lépni”), a (2) mondatban tapasztalhatót pedig tiltja (játéknyelven szólva: „nem lehet ilyet lépni”). A nyelvésznek az a dolga, hogy megfogalmazza, mi ez a szabály. A magyar nyelvnek ez a szabálya úgy fogalmazható meg, hogy „számnév után a főnév egyes számban áll”.

A nyelvész akkor találta meg a szabályt, ha az **minden hasonló felépítésű mondatnál érvényesülni fog**, vagyis nem találunk olyan – magyar anyanyelvű emberek által jól formálnak ítélt – mondatot, amelyben a számnév után a főnév többes számban áll. Míg annak, hogy a sakkfűrkész teljesítette-e feladatát, az a próbája, hogy leírása alapján tévesztenek-e lépést közösségének tagjai, addig a nyelvész sikeres szabályfeltárásának a következő lehet a próbája.

Tervezzük meg, hogyan taníthatna egy nyelvész egy számítógépet arra, hogy jól formált magyar mondatokat alkosson. Nyilvánvalóan úgy, hogy megismertetné vele a magyar nyelv elemeit (az összes fonémát és morfémat), illetőleg azokat a szabályokat, amelyek meghatározzák, hogyan lehet ezeket szavakká, továbbá mondatokká összekapcsolni. Ha a számítógép a nyelvésztől kapott valamely szabály alapján **csak olyan kombinációkat hoz létre, amelyeket bármely magyar anyanyelvű személy jól formálnak ítél, de egyetlen olyat sem, amelyet rosszul formálnak**, akkor a nyelvésznek sikerült megtalálnia és explicitté tennie valamely, a magyar nyelvben működő implicit szabályt. Ha a számítógép azonban létrehoz rosszul formált alakot is, akkor a nyelvésznek nem sikerült a szabályt teljes mértékben megfejtenie. Vegyünk egy másik példát. A magyar anyanyelvűek azokat az alakokat tekintik jól formálnak, hogy *bikának, papírban, hernyóról, kocsira*, nem pedig **bikának, *papírben, *hernyóról, *kocsira*. E jelenségek alapján megkísérelhetünk megfogalmazni egy szabályt: „A vegyes hangrendű egyszerű szótövekhez hátul képzett (mély hangrendű) toldalék járul”. E szabály alapján számítógépünk létre fogja hozni a következő, rosszul formált alakokat is: **mágnesos, *mágnesok*. Vagyis a szabályunk – noha sok, jól formált alak hozható vele létre – nem tökéletes, hiszen alkalmazása eredményez rosszul formált alakokat is. Bármilyen sok jól formált alakot lehessen is valamely explicit szabállyal létrehozni, ha egyetlen rosszul formált alak is létrejön, az implicit szabályt nem jól fejtettük meg.

Iménti fejtegetésünk abból indult ki, hogy a nyelvész feladata: **a beszédtevékenységből kikövetkeztetni és explicitté tenni a háttérben álló és a jelenségeket létrehozó, implicit nyelvi szabályokat.** Nyilvánvaló, hogy a megfigyelhető, vizsgálható jelenségek a beszéd jelenségei, amelyek implicit módon tartalmazzák a nyelv szabályait. Ám ha a nyelv csak a beszéden keresztül hozzáférhető, akkor felmerül a kérdés, honnan tudhatjuk, mit is találtunk meg, ha felderítettünk valamely szabályt. Feltehető, hogy nemcsak a nyelvnek, hanem a beszélésnek is vannak szabályai. Honnan tudjuk, hogy a megtalált szabály a nyelvre vagy a beszédre vonatkozik-e? Vajon elkülöníthetők-e a nyelv szabályai a beszédtevékenység, a beszélés szabályaitól? Vegyük a következő két beszédhelyzetet. (3) A villamoson egy kislány odafordul a szemközt ülő férfihoz és a következőt kérdezi: *Te miért vagy kopasz?* Mire édesanyja a fülébe súgja: *Ilyet nem kérdezzünk.* (4) A villamoson egy kislány odafordul a szemközt ülő asszonyhoz, akinek a kosarából mindenfelől csöpög a tej, s a következőt mondja: *Tessék megnézni, hátha lyukas a tejeszacskók!* Mire édesanyja kijavítja: *Ezt nem így mondjuk. Úgy kell mondani, hogy „lyukasak a tejeszacskók”.* Megfigyelhetjük, hogy mindkét esetben valamilyen szabályszegés történt. Az (3) beszédhelyzetben a kislány egy illemszabály ellen vétett, de a maga a mondat a magyar nyelv implicit szabályai szerint kifogástalan. Ezzel szemben a (4) helyzet kifogásolt mondata rosszul formált, bármilyen körülmények között hangzik is el. Nincs olyan beszédhelyzet, amelyben a mondat jól formáltnak minősülhetne. Így a (3) mondat beszéd szabályt, a (4) pedig nyelvi szabályt sértett meg. Vagyis, ha azt vizsgáljuk, kinek milyen helyzetben mit illik mondani, akkor a beszéd szabályait kutatjuk, ha pedig azt vizsgáljuk, mit lehet egyáltalán mondani például magyarul, függetlenül attól, hogy a mondat milyen helyzetben hangzik el, akkor nyelvi szabályokat keresünk.

Hogyan lehetséges megismerni, leírni egy teljes nyelvet, mondjuk a magyart, összes implicit szabályát megfejteni és explicitté tenni? Egyetlen lehetőségünk a beszédben elhangzó közleményekből kikövetkeztetni őket. Így ha minden szabályt meg akarunk ismerni, minden magyar mondatot meg kellene vizsgálnunk, amely valaha is elhangzott, sőt még azokat is, amelyek ezután fognak elhangzani. Sőt azokat is, amelyek nem is hangzottak el, talán nem is fognak elhangzani, de ha elhangzanának, jól formált magyar mondatok lennének, tehát elhangozhatnának. Ekkor lehetnénk csak biztosak abban, hogy egyetlen jelenséget sem hagytunk figyelmen kívül. Lehetséges-e ez? Természetesen nem.

Az összes, egyáltalán lehetséges magyar mondatot nem lehet felsorolni, egyenként megvizsgálni, és leírni az őket létrehozó szabályokat, hiszen egy nyelv mondatainak a száma végtelen. Mindig tudunk egy újabb olyan mondatot alkotni, amelyet még senki nem mondott el ugyanabban a formában. Hogyan lehetséges ez? Bármely nyelv fonémái véges számúak. Vannak nyelvek, amelyeknek mindössze tíz fonémája van, de a legtöbb fonémával rendelkező nyelv sem használ nyolcvannál többet. A morfémák fonémák egymáshoz kapcsolásával jönnek létre. Még ha vannak is korlátozó szabályok, ilyen kis számú fonémát is rengeteg, különféle sorrendbe lehet állítani. De minden morféma véget ér, sőt még a leghosszabb egymorfémás nyelvi jel sem valószínű, hogy meghaladja a negyven fonémát. Két fonémát két módon lehet összekapcsolni úgy, hogy az elemek ne ismétlődjenek. Három fonémából már hat különféle sorozat képezhető. Negyven fonéma több milliárdos nagyságrendű különféle kombinációt ad. Ám még ez is véges számú, hiszen véges számú elemet véges számú sorrendbe lehet állítani. A nyelvek ennek a lehetőségnek csak töredékét használják, például a Magyar értelmező kéziszótár 70 ezer

címszót – szótót, toldalékot, illetőleg összetett szót – tartalmaz. Viszont 70 ezer, sőt még ennél is kevesebb morfémből végtelen számú mondat kombinálható össze.

Ennek igazolására vegyünk egy szélsőséges példát. Nem lehet kizárni, hogy a következő mondat már elhangzott: (5) *Tegnap láttam az orvost, aki meggyógyította a nagybátyámat.* Az (5) mondat megújítható a következőképpen: (6) *Tegnap láttam az orvost, aki meggyógyította a nagybátyámat, aki megverte a boltost.* A (6) mondat továbbépíthető: (7) *Tegnap láttam az orvost, aki meggyógyította a nagybátyámat, aki megverte a boltost, aki szerelmes volt a tanítónőbe, aki kikoszarozta a bírót, aki elítélte a lótolvajt, aki rá merészelt pillantani a polgármester lányára, aki végül feleségül ment az iskolaigazgatóhoz...* És így tovább. Akármilyen hosszú a mondat, mindig lehetséges egy *aki*-vel tovább folytatni, s így egy újabb mondatot létrehozni. Az természetesen igaz, hogy a hetedik *aki* után a hallgató már képtelen követni a történetet, de ez az emberi memória korlátaiból adódik, nem pedig abból, hogy a mondat ne lenne továbbra is kifogásolhatatlanul jól formált. A (7) példa semmiféle implicit szabályát nem szegi meg a magyar nyelvnek, semmi olyan korlátozó nyelvi szabály nincs, amely tiltaná, hogy napestig folytassuk mondatkígyónk továbbépítését újabb vonatkozó mellékmondatok hozzákapcsolásával. Amint látjuk, egy nyelv végtelen számú mondatának lehetősége abból adódik, hogy valamely szerkezetet újra és újra fel tudunk használni, valamely szabályt újra és újra tudunk alkalmazni (ezt nevezzük **a szabály rekurzivitásának**), akár egyetlen mondaton belül, korlátozás nélkül, anélkül, hogy a mondat elveszítené jól formáltságát.

Mindebből azt következik, hogy még elvileg sem lehet az összes magyar mondat felsorolásával és jellemzésével kideríteni a magyar nyelv szabályait. Akkor hogyan lehet? Csak úgy, hogy megfogalmazzuk azokat a szabályokat, amelyekkel a magyar nyelv bármely hibátlan (jól formált) mondata létrehozható, de csak azok. És honnan tudjuk, hogy melyik mondat jól formált? Ezt az ember az anyanyelvén „szokta tudni”, éppen a tudásrendszerében lévő implicit grammatika alapján.

És mi a helyzet a régi szövegekkel? Vegyük a következő, több száz éves nyelvi adatot: *De maga fegyveresek sem árthatnak vala az mondott farkasnak fogai ellen.* A ma élő magyar anyanyelvű emberek úgy nyilatkoznak erről a mondatról, hogy ilyet ma nem lehet mondani. Tehát az, hogy jól formálnak tekintünk-e egy magyar mondatot, nem független attól, hogy **milyen korban** hangzott el a mondat.

A nyelv megismerésében az időt kétféleképpen vehetjük tekintetbe. (a) Kitzűzhetjük célul, hogy egy bizonyos időszak nyelvét vizsgáljuk. Ilyenkor a nyelv **szinkrón** (= egyidejű) rendszerét vizsgáljuk, vagyis azt, milyen nyelvi rendszer alapján hozzák létre közléseiket az azonos korban élő anyanyelvi beszélők. A feltárt szabályok rendszere **az adott korszak leíró nyelvtanát** adja. (b) De kitzűzhetjük célul annak feltárását is, hogy hogyan változik a nyelv az idő folyamán. Ebben az esetben a nyelv **diakrón** (= egymásra következő, időben változó) állapotváltozásait vizsgáljuk. Ebből lesz **a történeti nyelvtan**.

A nyelv állandóan változik, de csak olyan kis mértékben, hogy az azonos időszakban élők, vagyis az azonos generáció tagjainak kommunikációját ne akadályozza. Ez a következőképp lehetséges. Vegyünk egy példát. Ma azt mondjuk, hogy (5) *eszik az almá**ból***, több száz évvel ezelőtt pedig azt, hogy (6) *eszik az almá**tól***. Biztosan volt olyan korszak, amikor még minden magyar anyanyelvi beszélő az (5)-ös változatot használta, és senki nem használta a (6)-t, és biztosan volt (és van) olyan korszak is, amelyben mindenki a (6)-os változatot használja,

és senki nem használja az (5)-t. A változás a kettő között zajlott le a következő módon. A változás kezdetén a beszélőközösség túlnyomó többsége az (5)-t használta, s csak nagyon kevesen voltak olyanok, akik a (6)-t. Ám ez utóbbiak idő teltével egyre többen lettek, mígnem az arányok nagyjából kiegyenlítődték. A két változatot létrehozó két szabály egymás mellett élt, s így egymás mellett élt – azonos értékű **változatokként** (tehát egymás helyett alkalmazható módon) – mindkét forma. Később egyre többen kezdték az új alakot használni, s egyre kevesebben maradtak azok, akik a régit alkalmazták, végül pedig már a teljes beszélőközösség az új alakot használta. A kommunikáció zavarmentességét a folyamatban éppen a két szabály ideiglenes egymás mellett élése biztosítja.

Általánosabban megfogalmazva: egy változás időbeli lefutása során egyszerre többféle szabály is érvényben van, a változás pedig (hosszabb távon) abban ragadható meg, hogy előbb van egy olyan időszak, amikor még mindenki a régi szabályt használja, később pedig van egy olyan időszak, amikor a régebbi szabály már biztosan nincs érvényben, és mindenki az újat használja. E két időszak között mind a két szabály egyszerre érvényben van még hozzá úgy, hogy a régi szabály használóinak a köre fokozatosan szűkül, az új szabály használóinak a köre pedig fokozatosan nő. Az egyszerre élő két szabályt vagy két formát **változatoknak** nevezzük.

Figyeljük meg, hogy a leíró nyelvészet, amikor a vizsgált nyelv szabályait keresi, kénytelen **eltekinteni bizonyos sokféleségtől**. Nem veheti figyelembe például, hogy hogyan beszéltek az adott nyelvet több száz évvel azelőtt, és nem veheti figyelembe a beszélés illemszabályait sem, sőt azt sem, hogy bizonyos nyelvi alakulatokra vonatkozóan egyszerre több szabály is érvényben van. Az a szabályrendszer, amelyhez így a nyelvészet eljut, elvonatkoztatások során az eredménye, tehát **absztrakció**. S miután a nyelv implicit, és tulajdonságaira csak következtetni lehet a beszédből, a nyelvre vonatkozó állításoktól, a leírt szabályoktól nem lehet azt várni, hogy abszolút igazságokat fejezzenek ki. Ezek az állítások feltevések (**hipotézisek**), és mindig azok is maradnak. Úgy keletkeznek, hogy a nyelvész megfigyeli a tapasztalható beszédjelenségeket, és azok alapján megpróbál megfogalmazni egy absztrakt szabályt, vagyis felállít egy hipotézist. Ezt aztán folyamatosan ellenőrizni kell, vagyis összevetni a felállított szabályt a létező nyelvi jelenségekkel. Mindaddig, amíg a hipotetikus szabályunk nem kerül ellentmondásba a tényleges nyelvi adatokkal (vagyis amíg egyfelől a szabállyal csak jól formált mondatokat lehet létrehozni, illetőleg másfelől, amíg az adott szabállyal minden olyan jelenséget létre lehet hozni, amely a szabály hatókörébe tartozik), a hipotézis rendben van, a szabályt sikeresen leírtuk. Amint azonban találkozunk akár egyetlen olyan adattal, amelyik cáfolja a szabály működését, a hipotézist el kell vetni.

A nyelvre vonatkozó hipotézisek együttesen **nyelvi modellt** alkotnak. A nyelvi modell úgy képezi le a beszédjelenségeket, hogy meg tudja magyarázni azt, hogy a hipotetikus szabályrendszer alapján miért így vagy úgy mondanak valamit az emberek. Ezzel meg tudja magyarázni azt is, hogy miért ítélnék az anyanyelvi beszélők jól formálnak vagy nem jól formálnak valamely mondatot, illetőleg hogy a gyerekek hogyan sajátítják el az anyanyelvüket.

Az, hogy a modelleket (illetőleg az őket alkotó hipotéziseket) matematikai formában fogalmazzuk-e meg vagy esszé formájában, mindegy. Ha megfelelő módon (adekváтан) és kimerítően leírja az adott jelenséget, akkor egyenértékű bármelyik megfogalmazás.

A modellalkotásnál fontos, hogy **nem lehet egyidejűleg minden kérdésre választ keresni**: a modellek (absztrakt voltuknál fogva) csak **korlátozott hatókörűek** lehetnek: egy leíró nyelvtantól sem azt nem lehet elvárni, hogy a nyelv történeti változásairól is számot adjon, sem

azt, hogy le tudja írni, hogyan tárolódnak a nyelv elemei és szabályai az agyban. Ám ha egy modell (vagy egy hipotézis) a saját érvényességi körében feltett kérdésekre válaszol (és nem ellenkezik a nyelvről szóló legalapvetőbb feltevéseinkkel), akkor el lehet fogadni. Egy modell nem vethető el csupán azért, mert nem vihető át közvetlenül már kérdések megválaszolására (például egy leíró modelltől nem várható el, hogy arról is számot adjon, hogyan változott valamely szabály 500 év alatt). Természetesen annál jobb egy modell, minél nagyobb a hatóköre, minél több jelenségről tud számot adni. Maguk a modellben használt fogalmak (szófaj, állítmány stb.) is absztrakciók, tehát megismerő tevékenységünk gondolati termékei. Éppen ezért nincsenek és nem is lehetnek olyan előzetes és örök érvényű szempontjaink, amelyek alapján kimondhatnánk, mit kell elemnek tekinteni, vagy milyen jellegűnek kell lennie egy szabálynak. Ezért van az, hogy a különféle szerzők, irányzatok által készített modellek számos esetben nem kis mértékben eltérő fogalomkészlettel dolgoznak.

A nyelvről készíthető egyik modell maga a **leíró nyelvtan**, valamely nyelv **szinkrón grammatikája**. A minimális követelmény a grammatikával szemben az, hogy **szimulálja** (= tudjon ugyanúgy tenni) **az anyanyelvi beszélőnek azt a képességét, hogy nyelvének végtelen sok mondatát létre tudja hozni és megérteni, továbbá meg is tudja ítélni, hogy egy adott közlés jól formált mondatnak tekinthető-e az ő anyanyelvén vagy nem.**

Most pedig nézzük, hogyan épül fel egy nyelvi modell, egy grammatika. Eddig két állítást tettünk:

(1) A nyelv mint **rendszer** elemekből és szabályokból áll.

(2) A nyelv **kettős tagolású**: mondat formájú közléseinket jelentéssel rendelkező kisebb, absztrakt egységekre lehet tagolni (morfémákra), azokat pedig tovább, jelentéssel már nem rendelkező (de jelmegkülönböztető szereppel rendelkező) elemekre (fonémákra). Ellenkező irányból szemlélve: a fonémák nevű nyelvi elemekből szabályok alapján morféma nevű nyelvi elemek épülnek (k,é,z→*kéz*), a morféma nevű nyelvi elemekből szabályok alapján mondat nevű szerkezetek épülnek (János, a, nappali, -ban, olvas → *János a nappaliban olvas*). A fonémák, a morféma és a mondatok egymás között hierarchiát alkotnak: a legelemibb egységekből összetettebb egységek, azokból pedig még összetettebb szerkezetek épülnek. Ezt a három, egymásra épülő (egymásból építkező) emeletet a nyelvi hierarchiában **nyelvi szinteknek** nevezzük. A hierarchikus felépítés azt jelenti, hogy egy szint mindig csak a közvetlenül alatta lévő szint elemeiből építkezhet: a fonémákból morféma épülnek, a morfémaiból pedig mondatok. Ha olykor azt tapasztaljuk, hogy egyetlen fonéma is alkothat mondatot (*Ki ette meg a tortát? Ő. Ő? Ő?*), itt valójában nem a fonéma alkot mondatot, hanem az *ő* morféma (egyes szám harmadik személyű személyes névmás), amely egyetlen fonémából áll. Hasonló a helyzet az *a* névelővel.

A nyelvet leíró modell, a grammatika e három nyelvi szint szerint csoportosítva próbálja meg leírni, hogy melyek a nyelv elemei és szabályai. Vagyis: elemeket és szabályokat keres és ad meg a fonémák szintjén, a morféma szintjén és a mondat szintjén. E három nyelvi szintre vonatkozóan megfogalmazott hipotézisek összessége, rendszere alkotja a nyelvet leíró modellt, a grammatikát. A grammatikai modell részei ennek megfelelően:

- hangtan = fonetika + fonológia
- alaktan vagy morfológia
- mondattan vagy szintaxis

Ezeket a szinteket a grammatika részeinek vagy nyelvi rendszerszinteknek is szokták nevezni. A grammatika szintek szerinti felépítése univerzális, vagyis minden nyelvben így van.

Vegyük röviden sorra, hogyan is gondolja el a nyelvészet ezeknek a szinteknek a felépítését.

A **hangtan** azt vizsgálja, hogy (1) mik is azok az elemek, amelyekből a morféma épülnek: ezek az elemek minden nyelvben a fonémák; (2) hogyan, milyen szabályok alapján kapcsolódhatnak össze a hangok nagyobb egységekké (morfémákká).

Minden morfémat fonémákra lehet bontani, pl.: *piros* = p+i+r+o+s. Ez visszafelé is igaz: minden morféma fonémákból épül fel, pl.: p+i+r+o+s → *piros*. A fonémákat két fő szempont szerint jellemezni: fizikai tulajdonságaik (képzéshely, képzésmód, zöngéesség, hosszúság) és a közlésben való viselkedésük alapján. Például egy fonémáról onnan tudjuk, hogy magán- vagy mássalhangzó, hogy előtte a határozott névelő *a* vagy *az* lesz (*az ajtó* ↔ *a radír*).

Az **alaktan vagy morfológia** szintjén a fonémákból nagyobb egységekké összekapcsolódott nyelvi elemeket vizsgáljuk: melyek ezek, és milyen szabályok szerint kapcsolódhatnak össze még nagyobb egységekké, lexémákká vagy szóalakokká.

Röviden nézzük meg, mi a különbség a lexéma (= szótári szó) és a szóalak között. A közlésben elhangzó mondat tagolható kisebb, önálló egységekre, szavakra, pl.: *Péter* | *kitöltötte* | *a* | *bort* | *a* | *poharakba*. Ezeket a mondatbeli szavakat meg lehet különböztetni egy szótár szavaitól. Sok mondatbeli szó tartalmaz olyan elemet, amely a szótári szavakban nincs: például *kitöltötte*: *-tt* = múlt idő jele, *-e* = határozott tárgyas ragozás ragja; *bort*: *t* = tárgy ragja; *poharakba*: *-k* = többes szám jele; *-ba* = határozórag. Ezek az elemek mutatják meg, hogy egy szónak mi a szerepe a mondatban. A mondatot alkotó szavak egymással valamilyen aktuális kapcsolatban vannak, valamilyen mondatbeli pozíciót töltenek be. Nevezzük a mondatban lévő szavakat a továbbiakban szóalakoknak. A szóalak tehát olyan nyelvi egység, amely mondatba kerülve szintaktikai pozíciót tölt be (alany, állítmány, határozó stb.) Attól függően, hogy milyen pozíciót tölt be, a szóalak megjelenhet todalékolt vagy nem todalékolt változatban, a szóalak tehát maga is (lehet) összetett egység. Például a magyarban az alany, valamint a minőség- és mennyiségjelző nem visel todalékot, a tárgy *-t* ragot, a határozók pedig különféle határozóragokat viselhetnek (*-ban/-ben*, *-nak/-nek* stb.)

A morfológia azokat a szabályokat írja le, amelyek meghatározzák, hogy a kötött és szabad morfémaikat hogyan kell egymáshoz kapcsolni ahhoz, hogy a mondatba kerülhessenek, tehát szóalakként mondatrészi szerepet tölthessenek be. Ilyen szabály például az, hogy a névelő megelőzi a főnevet (*a ház*), vagy az, hogy a todalékoknak meghatározott sorrendben kell követniük a szótövet: előbb a képző, aztán a jel, végül a rag: *kerít* (szótő), *-és* (főnévképző), *-k* (többesszámjel), *-t* (tárgyrag) → *kerít+és+ek+et*. Jel után nem következhet képző (⊗kerítések+és), rag után pedig nem következhet sem képző, sem jel (⊗kerítések+et+és; ⊗kerítések+et+em). Egy szóban képzőből és jeltől több is követheti egymást (barát+ság+talan+ság; anyá+m+é), de ragnál csak egy lehet (⊗ház+ban+t).

Maguk az elemek, tehát egy nyelv szabad és kötött morfémaí a lexikonban (vagy szókészletben) vannak felsorolva. A lexikonban minden felsorolt elem egy hangalak és egy jelentés egymáshoz rendelése (az elemek jelentésével a jelentéstan vagy szemantika vizsgálati terület foglalkozik). Minden felsorolt elem morfológiai címkét kap (pl. szófaji besorolás szerint ige, főnév stb.). Ez a címke abból a szempontból jellemzi az elemet, hogy kombinálódását, illetve a mondatba kerülését milyen szabályok határozzák meg, vagyis hogy hogyan kell kombinálnia más elemekkel ahhoz, hogy egy mondatrész szerepét betölthesse, pl. az ige igeragokat vesz fel, a főnév alanyként semmiféle ragot nem vesz fel, tárgyként a *-t* megfelelő változatát. Ha egy elem nem a morfológiai címkének megfelelő szabályok szerint válik szóalakká („rendhagyó a ragozása”), azt is a lexikon jelzi, pl.: *hajó* → *hajók*, de *ló* → *lovak*. Ahhoz, hogy egy lexikonbeli szabad morféma bekerülhessen a mondatba, kötelező választani hozzá egy kötött morfémat, amely azonosítja a mondatbeli szerepét, de ez olykor lehet jelöletlen (= zéró morféma), mint pl. az alany esetében. Ezek a todalékok általában ragok, de olykor lehetnek összetettebbek is, pl. *láttam volna*. A mondatokban a következő mondatbeli szerepek fordulhatnak elő: alany, állítmány, tárgy, határozó, jelző. Az állítmány

szerepét az igei személyragok azonosítják, a tárgyét a *-t* tárgyrag, a határozókét a különféle határozóragok, az alanyét, a jelzőét pedig az, hogy közülük a minőség- és mennyiségjelző nem visel semmiféle ragot, a birtokos jelző viszont viselhet *-nak/-nek* ragot. De nem mindig visel, pl. *Pistának a kabátja* – *Pista kabátja*. Azt, hogy visel-e, mondattani szabály határozza meg: ha a birtokos jelző és a jelzett szó vagy szerkezet egymás mellett vannak a mondatban, akkor nem kötelező a *-nak/-nek* rag (*Pista kabátja a fogason lóg* [a *Pista* birtokos jelző a *kabátja* szóhoz tartozik]; *Pista kopott, fehér kabátja a fogason lóg* [a *Pista* birtokos jelző a *kopott, fehér kabátja* szerkezethez tartozik]), ha viszont nem egymás mellett vannak, akkor kötelező (*Pistának elveszett a kabátja*).

Vagyis egy, a szótárból kivett ige attól lesz a mondatban állítmány, hogy igei személyragot kap; egy főnév attól lesz tárgy, hogy *-t* tárgyragot kap és attól lesz határozó, hogy határozóragot kap, illetve attól lesz alany, hogy nem kap semmiféle ragot.

A mondatban vagy szintaxis a szóalakok egymáshoz kapcsolódásának szabályait (= szintaktikai viszonyait) írja le. Az egyik legfontosabb mondatnani szabálytípus a mondatba kerülő elemek sorrendjét szabályozza. Ez a szórend.

Az indoeurópai nyelvekben (szláv nyelvek, germán nyelvek, latin nyelvek) elég szigorúak annak a szabályai, hogy egy mondaton belül hol foglalhat helyet az alany, az állítmány, a tárgy stb. Például az angolban és a franciában a kijelentő–állító mondatok alapszórendjében az alany az állítmány előtt van, a tárgy pedig mögötte (*John loves Mary*; *Jean aime Marie*). Az angolban a minőségjelző megelőzi a jelzett szó (*a yellow flower*), a franciában viszont mögötte van (*une fleur jaune*).

A magyar mondat alapszórendjét nem a mondatrészek sorrendje jellemzi. Alany, állítmány, tárgy, határozó gyakorlatilag bárhol előfordulhat, bármelyik követheti is, meg is előzheti a másikat, pl.: *Péter a parkban fényképezi Máriát* / *A parkban Péter Máriát fényképezi* / *A parkban fényképezi Péter Máriát* / *A parkban fényképezi Máriát Péter* / *Máriát a parkban fényképezi Péter* / *Máriát Péter fényképezi a parkban*. Bármelyik mondatrésze igaz, hogy lehet bonyolultabb felépítésű, vagyis több mint egy összetartozó szóból is állhat, pl.:

Éva + ruhákat + mos.

Éva + piszkos ruhákat + mos.

Éva + nagyon piszkos ruhákat + mos.

Figyeljük meg: a tárgy egyre bonyolultabb lett: először csak egyetlen szóból állt (*ruhákat*), aztán minőségjelzőt kapott (*piszkos ruhákat*), végül pedig a minőségjelző határozót (*nagyon piszkos*) kapott. Ha egy mondatrész több összetartozó szóból áll, ott már erősen kötöttek a sorrend szabályai: mindig a közvetlenül összetartozó elemeknek kell egymás mellé kerülniük (*piszkos ruhákat*, *nagyon piszkos*, ⊕*nagyon ruhákat*). A ⊕*nagyon ruhákat* sorrend azért nem jó, mert a *nagyon* nem a *ruhákat*-hoz tartozik, hanem a *piszkos*-hoz. És az sem mindegy, hogy az összetartozó elemek között hogyan alakul a sorrend. Ha megnézzük a *nagyon piszkos ruhákat* sorozatot, azt látjuk, hogy a sorozat jobb szélén lévő szótó (*ruhák*) jelentése a legnagyobb kiterjedésű ('az összes ruha'), a tőle egyre balrább lévő elemek pedig egyre szűkítik ezt: *a piszkos ruhák* a ruhák közül csak a piszkosakra vonatkozik, a *nagyon piszkos* pedig a piszkosak közül csak a nagyon piszkosakra. A szűkítő elemek mindig balra helyezkednek el attól, amit szűkítenek: ez a **balra ágazó szerkezet**. A szűkítő elemeket pedig **módosítóknak** hívjuk a nyelvészetben.

Nézzünk egy kicsit bonyolultabb példát. Azt már tudjuk, hogy az *Öt nagyon éhes kutyát etetek* mondatban a tárgy nem egyetlen szóból áll, hanem szósorozatból: *nagyon éhes kutyát*. A *kutya* módosítója az *éhes* (*éhes kutyát*), az *éhes* módosítója a *nagyon* (*nagyon éhes*). És mi van az *öt*-tel? Az nem a *nagyon*-t szűkíti. Ha eltekintünk a *nagyon* és az *éhes* módosítóktól, azt látjuk, hogy a tárgy alapfelépítése a következő: *öt+kutyát*. Ha bővíteni kezdjük ezt a szerkezetet, azt látjuk, hogy az *öt* mennyiségjelző továbbra is a *kutyát*-ra fog vonatkozni, és semmi köze sem az *éhes*-hez, sem a *nagyon*-hoz, amelyek csakis a tőlük jobbra álló szavakkal tartoznak össze (*éhes kutya*, *nagyon éhes*). A tárgyban tehát így tartoznak össze az elemek:

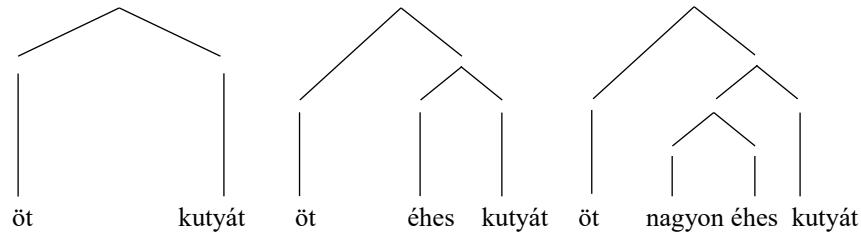
öt + kutyát

öt + (éhes) kutyát

öt + ([nagyon] éhes) kutyát

Felmerülhet a kérdés, hogy a legutóbbi szerkezetet lehet-e így tagolni: öt + (nagyon [éhes kutyát]), vagyis lehet-e a *nagyon* az *éhes kutyák* módosítója. Nem, ugyanis ha az *éhes* módosítót kivesszük a kutyát elől, akkor a rosszul formált $\ominus$ öt nagyon kutyát szerkezetet kapjuk.

Összefoglalva: az *öt* azért nem a *kutyát* mellett áll, mert nemcsak a *kutyát* szóra, hanem a teljes szerkezetre (*nagyon éhes kutyát*) vonatkozik. Ágrajzzal így lehet ábrázolni a módosítókkal egyre bővülő szerkezet szóalakjainak összetartozását:

4. A nyelvészet területei

A nyelvészet különféle szempontokból vizsgálva a közléseket igyekszik leírni a nyelv sajátosságait.

Az **általános vagy elméleti nyelvészet** a nyelvi jelenségeknek csak a nyelvekben rendszeresen előforduló jelenségekkel, az általános törvényszerűségeivel foglalkozik. Ezt vizsgálva az emberi nyelv állandó és egyetemes sajátosságait törekszik leírni.

A **leíró nyelvészet** egy-egy nyelv nyelvtanát igyekszik felderíteni.

A nyelvtan a nyelvi rendszerszintek leírásából épül fel, részei pedig a **hangtan** (fonetika és fonológia), a **morfológia** és a **szintaxis**. A morfológia egyik speciális területe a **lexikológia**, amely a nyelv szókészletének, lexikonjának felépítését tanulmányozza.

A nyelvi rendszernek nemcsak szintjei vannak, hanem **dimenziói** is, amelyekben a közlések vizsgálhatók, és amelyek szintén a nyelvészet területei. Ilyen dimenziók a **szemantika** és a **pragmatika**. Ezek a dimenziók minden rendszerszinten érvényesülnek.

A szintaktikai szint szemantikai dimenziója azt írja le, hogyan épül fel egy mondat jelentése az *öt* alkotó elemek jelentéséből (vagy másból). A morfológiai szint szemantikai dimenziójában a lexikon elemeinek (vagyis a töveknek és a toldalékoknak, illetőleg ezek kombinációinak) jelentése vizsgálható. A hangtan szintjén szintén a szemantikai dimenzióban az vizsgálható, hogy mely elemek és mely szupraszegmentális eszközök (hanglejtés, hangsúly, tagolási határ, szünet stb.) különítenek el eltérő jelentésű elemeket (*kép-gép*; állító és kérdő intonáció stb.)

A pragmatika dimenziója azokat a többletinformációkat vizsgálja, amelyek csupán a közléseket alkotó elemekből és szabályokból nem vezethetők le, hanem valamely közös világismeretet is feltételeznek, például hogy hogyan használhatunk kérdő alakú mondatot felszólításra (*Becsuknád az ablakot?* vagy hogy a *Nem tudod, hány óra van?* kérdésre hogyan lehet jó válasz a *Most vitték el a szemetet* mondat). A szintaktikai szint pragmatikai dimenziója vizsgálja például azt, ahogyan az irónia a közös ismeret alapján ellenkezőjére fordítja a mondat jelentését. (Például a *Gratulálok!* mondat jelentése épp az ellenkezőjére fordul, ha egy ilyen mondat előzi

meg: *Megint megbuktam vezetésből.*) A morfológiai szint pragmatikai dimenziója morfé-
mák-
nak a szituációbeli aktuális, esetleg sajátos jelentéseit vizsgálja (*anyag* 'kábitószer'; *Péter már lakik* 'a korábban hajléktalan Péternek már van hol laknia'). A hangtan pragmatikai dimenziója pedig azt vizsgálja, hogy a szupraszegmentális eszközök hogyan változtathatják meg a mondat jelentését a közös előismeret, a közös szituáció alapján (pl.: *Hát, ez remek!* felkiáltás szinttartó intonációval pozitív jelentésű, ereszkedővel negatív).

A **szöveg** is a nyelvészet egy területe. Nem tartozik a rendszerszintekhez, mert nincsenek kimerítően leírható elemei és szabályai. Azt vizsgálja, hogy milyen nyelvi eszközöktől válik mondatok sorozata összefüggő szöveggé, illetőleg hogy miben különbözhetnek a szöveg mondatai az izolált mondatoktól (pl. szövegmondatok: *Pista belépett az előszobába. Levetette a kabátját. Felakasztotta a fogasra;* izolált mondatok: *Pista belépett az előszobába. Pista levetette a kabátját. Pista felakasztotta a kabátját a fogasra.*).

A **történeti nyelvészet** a nyelv rendszerének időbeli változásait, azoknak a történetét írja le.

Az **összehasonlító nyelvészet** a nyelvek rokonságát vizsgálja, a nyelvcsaládokat a nyelvekben meglévő szabályos megfelelések feltárásával (pl. az angol *-t*-nek a németben *sz* felel meg: *out* – *aus*, *that* – *daß*, *foot* – *fuß*)

A nyelvészet határterületei: tág értelemben vett nyelvészet hatáskörébe tartoznak mindazok a **határtudományok**, amelyek a nyelvi jelenségeket más, nem nyelvi jelenségekkel való kapcsolatukban tekintik. Ilyenek a szemiotika, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika és a neurolingvisztika. A **szemiotika** a nyelvet mint nyelvrendszert az általános jelten eszközeivel vizsgálja. A **pszicholingvisztika** azt vizsgálja, hogyan képezi részét az általános emlékezetnek és gondolkodásnak a nyelvi rendszer és a nyelv használata. A **neurolingvisztika** azt törekszik feltárni, milyen idegrendszeri struktúrák és folyamatok működtetik a nyelvhasználatot. A **szociolingvisztika** azt kutatja, hogyan tér el egymástól az egyes társadalmi rétegek nyelve és nyelvhasználati szabályai.

A speciális nyelvi alkotások különféle aspektusait a filológia, a stilsztika és a retorika vizsgálja. Ezek is határtudományok. A **filológia** művek komplex szövegelemzése, amely egyszerre alkalmazza a szövegnyelvészeti szempontjait és a dokumentumok gyakorlati megközelítését: szövegfordítás, szövegértelmezés, szövegkritika, a szöveg bemutatása kommentárokkal, elemzésekkel, annotációkkal, könyvészeti, bibliográfiai adatok azonosítása. A **stilsztika** a közlések kifejezőmódját vizsgálja: a bennük alkalmazott nyelvi eszközök alap- és alkalmi jelentését, a kommunikációs színtereknek és helyzeteknek megfelelő speciális kifejezőmódokat, szóképzési szerkezeti sajátosságait és szóképeit. A **retorika** a szövegfelépítés logikáját, elrendezését vizsgálja abból a szempontból, hogy hogyan tudnak meggyőzni, hogyan váltják ki a hallgatóból a kívánt hatást.

Minden tudományágnak, így a nyelvészetnek is vannak **alkalmazott területei**. Ezek feladatorientált kutatásokat és gyakorlati alkalmazásokat foglalnak magukban. Az alkalmazott nyelvészet legfőbb területei a számítógépes nyelvészet és a nyelvvel kapcsolatos oktatás-nevelés módszertana. A **számítógépes nyelvészet** legfőbb területe a nyelvtechnológia, amelyen nyelvészek és mérnökök együttműködve dolgoznak az automatikus beszédfelismerésen, illetve beszéd-szintézisen, az automatikus fordításon, a nyelvi rendszerek automatikus tanulásának modellezésén: azaz a különböző nyelvi viselkedésformák gépi „utánzásán”, szimulálásán. A nyelvvel kapcsolatos oktatás módszertana mellett szintén módszertani terület a **logopédia** és a

klinikai nyelvészet is. A logopédia a nyelvelsajátítás során kialakuló beszédhibák korrekciójával, illetve beszédtechnikával foglalkozik, a klinikai nyelvészet pedig az agykárosodás következtében létrejövő nyelvhasználati zavarok diagnosztikájával és terápiával. A **lexikográfia** a szótárírás gyakorlata, amely az öt elméletileg–módszertanilag megalapozó lexikológiára épül. A **fordítás** és **tolmácsolás** szintén alkalmazott nyelvészeti tevékenység: olyan átalakítás, amely a forrásnyelven megfogalmazott közleményt a fordítás célnyelvén az eredeti összefüggések megőrzésével előállítja elő.

Érdekes a nyelvésztől megkülönböztetni a **nyelvészkedést**, melynek körébe tartoznak a nyelvre irányuló, de nem tudományos jellegű tevékenységek. Ilyen tevékenység például a nyelv értékközpontú (normatív) vizsgálata (avagy bírálata), és közelebbről a preskriptív nyelvészet, vagyis a nyelvi illetan, a nyelvművelés és a helyesírás. Utóbbi kettő szabványosítással foglalkozik, a nyelvművelés a nagy presztízsű központi nyelvváltozatnak (az ún. köznyelvi normának) a szabványosításával, a helyesírás pedig a beszéd írásos lejegyzésének a szabványosításával. Ezeknek természetesen megvan a maguk helye a nyelvi kultúrában, csakúgy, mint az illetannak a hétköznapi életünkben, de semmiképp nem tekinthetők tudományosnak, hiszen a tudomány azzal foglalkozik, ami van, nem pedig azzal, aminek egyes nézetek szerint lennie kellene. Közelebbről a szabványosításról elmondhatjuk, hogy az írásos lejegyzés szabványosítása minden társadalom természetes igénye (bár a társadalom valószínűleg szívesebben látna a magyarnál könnyebben elsajátítható szabályzatot), míg a köznyelvi norma szabványosítása legfeljebb heterogén (például sok független tartomány egyesülésével létrejött) társadalmakban szükséges feladat. Más történelmi helyzetekben inkább egyes beszélői rétegek, nyelvváltozatok megbélyegzése (stigmatizálása) lehet az eredménye. Persze az embereknek spontán igényük is van arra, hogy valamiféle (tekintéllyel rendelkező) normához igazodjanak, sőt, időnként a stigmatizálásra is. Ezt a viselkedésüket és magukat a normákat a már említett szociolingvisztikának kell tanulmányoznia; az ilyen kutatási tevékenység persze megkülönböztetendő a preskriptív nyelvészkedéstől.

Nem szokás a nyelvészeti tevékenységek közé sorolni azokat a nem tudományos elfoglaltságokat, amelyeknek **csak közegük a nyelv**, pl. nyelvtanítás, fordítás, nyomdászat, színművészet stb., bár ezek művelői természetesen sok gyakorlati ismerettel rendelkeznek a nyelvhasználatról.

5. Felhasznált és ajánlott irodalom

Kenesei István szerk.: A nyelv és a nyelvek. Gondolat, Budapest 1984.

Kálmán László – Trón Viktor: [Bevezetés a nyelvtudományba](#). Tinta, Budapest, 2005.

Ferdinand de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Corvina, Budapest 1997.